

UDK 94(497.6)“1875/1878“(049.3)

Primljeno: 11. 08. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Amir Krpić

STUDIJA KOJA JE POKAZALA NEODRŽIVOST DOSADAŠNJIH NARATIVA O KRAJU OSMANSKE VLADAVINE U BOSNI

(Hannes Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni: suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023)

Historija i historiografija o Bosni i Hercegovini ove godine su postale bogatije za knjigu *Kraj osmanske vladavine u Bosni: suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* u izdanju Udruženja za modernu historiju. Riječ je o bosanskom izdanju knjige originalno objavljene 2022. godine na engleskom jeziku. Autor knjige je njemački historičar Hannes Grandits.

Naslov Granditsove druge knjige o osmanskoj Bosni je dovoljno indikativan. Primarna tema studije je kraj višestoljetne osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. Jedno od glavnih obilježja knjige jeste dobra sinteza velikog broja informacija, te pristup koji je podrazumijevao kontekstualiziranje događaja u tadašnji *zeitgeist* gotovo do u detalje, a što je značilo da se mogao udaljiti od mnogih tvrdnji dosadašnje historiografije, naravno u mjeri u kojoj su mu izvori to dozvoljavali. Takav pristup vodio je i drugačijem razumijevanju ne samo pojedinačnih događaja, nego i ukupne slike onoga što se u i oko Bosne i Hercegovine zbivalo od 1875. do 1878. godine.

Granditsova centralna tvrdnja jeste da događaje u Bosanskom vilajetu u ovih nekoliko godina nije moguće pravilno razumjeti ako se posmatraju izolovano od dinamike dešavanja na višim nivoima. Još jedna važna tvrdnja koju autor iznosi i kroz knjigu dokazuje je ona o predodređenosti i neizbježnosti ključnih isho-

da. Suprotstavljajući se uspostavljenim narativima o stagnirajućoj i propadajućoj osmanskoj vlasti u Bosni, te tezi da je već s početkom ustanka 1875. godine ta vlast bila faktički okončana, Grandits tvrdi – a s obzirom na količinu argumenata koje je ponudio, s velikim pravom – da kraj osmanske vlasti u Bosni tih godina uopće nije bio neizbježan niti jednostavan, te da je on zapravo bio rezultat veoma složenih odnosa i na lokalnom/regionalnom i na najvišem evropskom nivou, kao i čestih promjena u pravcima ukupnih dešavanja. Još jedan važan momenat u autorovom pristupu je odbacivanje stroge konfesionalne crte u razmatranju događaja, također karakteristične za dosadašnju literaturu. Iako se ovaj dio ukupnog pristupa donekle slabije primjećuje u knjizi u odnosu na prethodna dva, autor ga ipak pokazuje kroz, recimo, primjere saradnje ili saosjećanja između pripadnika konfesionalnih zajednica u Bosni. On je manje primjetan i zbog same činjenice da su konfesionalne razlike ipak igrale značajnu ulogu ne samo od 1875. do 1878, već i prije i poslije toga.

Analizu događaja Grandits počinje sa tanzimatom, smatrajući da postoji malo dokaza za tvrdnju da je politički konzervativizam i strah od reformi sprečavao bilo kakav napredak. Umjesto toga, dobro poznate činjenice o tanzimatu autor tumači upravo suprotno, predstavljajući ih kao najbolji dokaz da posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni ni na koji način nisu bile obilježene stagnacijom i nespremnošću za promjene. I zaista se teško ne složiti sa ovim viđenjem kad se uzme u obzir količina i tempo noviteta koje su osmanske vlasti donijele u posljednjoj fazi 19. stoljeća. Zapravo, kad se pogledaju sve reforme u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća, može se reći da vjerovatno nijedan stanovnik Osmanskog carstva nije okončao svoj život u jednakom društvu u kojem se rodio. Reforme, inicirane što sa dvora, što pod pritiskom izvana, zbijene su u relativno tako kratak period i to je jedan od glavnih razloga zašto Osmansko carstvo nije pogodila nijedna masovna revolucija evropskog tipa, poput onih iz 1830, 1848, 1870. ili 1905. Jednostavno, za revoluciju nije bilo prijeke potrebe, kad su se reforme već tako intenzivno provodile. Bosna i Hercegovina je samo kratko bila dio tog reformskog perioda u Osmanskom carstvu, ali s obzirom na sve što se promijenilo i unutar same pokrajine, a što Grandits objašnjava u prvom poglavlju knjige, teško se može argumentovano tvrditi da je kasnoosmanska Bosna bila „provincija stagnacije“.

Govoreći o političkim krizama, Grandits tvrdi da je neophodno preispitati relevantnost nacionalističkog aktivizma kao faktora u tim krizama. Interpretirajući sam uvod u ustaničku krizu, autor postavlja Bosanski vilajet u širi regionalni kontekst dešavanja tokom šezdesetih i ranih sedamdesetih godina 19. stoljeća. Predstavljajući politički aktivizam tih godina, posebno kroz primjere Vase Pelagića i Miće

Ljubibratića, on zapravo pokazuje – pozivajući se i na konzularne izvještaje, pruske i britanske prvenstveno – da je stanje u Bosni bilo sasvim mirno, a nacionalistička retorika u ovoj osmanskoj provinciji bila potpuno marginalna. Štaviše, dvojicu spomenutih aktivista zapravo predstavlja kao izuzetke koji potvrđuju pravilo, a ne kao perjanice nekog širokog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Takvih pojedinaca bilo je veoma malo, a zajedničko im je da su bili strogo ideološki opredijeljeni i motivisani, što se uopće ne može tvrditi za društvene grupe i društvo u cjelini. Također, autor jednako ukazuje da se ni trendovi iz susjednih hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću, diskurs o naciji prije svega, nisu prenosili na Bosanski vilajet niti su imali bilo kakav uticaj na njega i dešavanja u njemu. Dakle, bez obzira na sve procese koji su se odvijali na svim stranama u susjedstvu, Bosanski vilajet živio je potpuno mirno nepogođen njihovim uticajima.

Ulazeći u sedamdesete godine, nesporedno pred Hercegovački ustanak, Grandits ukazuje na jedan drugi od Bosne sasvim udaljen događaj koji jeste ostavio ozbiljne posljedice. Riječ je o finansijskoj krizi poznatoj pod nazivom Duga depresija, koja je započela slomom bečke berze 1873. godine. S obzirom na već tada u značajnoj mjeri globalizirana finansijska tržišta, kriza je ostavila posljedice u cijeloj Evropi i Sjevernoj Americi. Na Osmansko carstvo se odrazila tako što su vlasti u Carigradu sve teže mogle dobijati novac za otplatu već ozbiljno nagomilanih stranih kredita neophodnih za otplatu starih dugova, kao i za održavanje sve veće vojske i uprave. Ta finansijska kriza je preko centralne riznice uticala i na niže nivoe, vremenom stigavši i do organa uprave u Bosanskom vilajetu. Ipak, čak i u okolnostima ozbiljne finansijske krize i političkih subervizija izvana, do socijalno-ekonomske krize u Bosanskom vilajetu dolazi tek nakon loše žetve 1874. godine. Dakle, tek nakon niza godina kriza u okruženju, buknuće Hercegovački ustanak.

Ovdje sam upotrijebio taj naziv – on se najčešće i koristi kao naziv za događaje u Bosanskom vilajetu od 1875. do 1878. godine – ali bih napomenuo da ga sam autor rijeko koristi. Zapravo, i kada ga navodi, osim u slučajevima citiranja, obično ga stavlja pod navodnike. Utisak je da autor ne preferira naziv Hercegovački ustanak, a naziv Bosanski ustanak još manje (ovim drugim označava ustanak samo u sjeverozapadnim dijelovima Bosne, povremeno). Vjerujem da je razlog tome povezan sa zaključcima do kojih je došao nakon detaljne analize arhivskih i narativnih izvora, smatrajući da je taj ustanak zapravo bio samo jedan u nizu lokalnih nemira, a da je ono što ga je učinilo tako teškim i dugotrajnim zapravo dolazilo izvana, tj. od vanjskih faktora – Crne Gore, Rusije, Austro-Ugarske i stranih dobrovoljaca-aktivista. Drugim riječima, u tom ustanku bilo je više stranog nego hercegovačkog, zbog čega nije ni

precizno ustanak nazivati hercegovačkim. Autor to eksplicitno ne objašnjava tako, ali ostavlja takav dojam.

Grandits se suprotstavlja i predstavljanju suštine ustanka u dosadašnjoj literaturi. Historiografija je stvorila narativ da je riječ o pobuni koju su povelili srpski pravoslavni seljaci u istočnoj Hercegovini sa ciljem nacionalnog oslobođenja, motivisani također i klasnim revolucionarnim ciljevima. Ovdje prvenstveno misli na dva do sada najautoritativnija djela o ustanku – ona Vase Čubrilovića i Milorada Ekmečića. Ovom narativu on protivrječi svojim viđenjem početka ustanka, smatrajući da je nacionalna retorika faktički bila nepostojeća na početku i u prvim fazama. Umjesto toga, on početak ustanka objašnjava kao borbe za vlast u regionu bez jasnih linija razgraničenja, regionu u kojem su takve prekogranične borbe bile stvar kulture i tradicije, i regionu koji je zbog svega toga prirodno privlačio mnoge prestupnike koji su iz različitih razloga došli u sukob sa osmanskim zakonom. Također, i primarno socijalni karakter ustanka, koji preovladava u Ekmečićevoj knjizi (nacionalni preovladava u Čubrilovićevoj), teško je održiv, budući da su bune, pa i ova iz 1875. godine, rijetko vodili najsiromašniji slojevi seoskog stanovništva, već uglavnom seoske glavešine ili, kako autor objašnjava, ugledni mještani. Granditsovo razumijevanje početka ustanka teško je osporiti, budući da je argumentacija mnogo uvjerljivija od onih koje su ranije ponudili Ekmečić i Čubrilović.

Jedan od argumenata, kojima implicitno dokazuje ove tvrdnje, jeste činjenica da se ustanak nije brzo, posebno ne masovno širio ni Hercegovinom, a kamoli cijelim vilajetom. Štaviše, upadi iz Srbije u septembru 1875. godine nisu naišli ni na kakvo pogodno tlo u Bosni, te su vrlo brzo odbijeni. Čete koje su izvršile upad nisu dočekane kao oslobodioci, kako su se možda njihovi komandanti nadali, što jasno govori o nepostojanju podrške za takve akcije među najvećim dijelom bosanskog pravoslavnog stanovništva. Još jedan argument je činjenica da do sredine aprila 1876. godine ustaničko vodstvo zapravo nije ni imalo jasno formulisane ciljeve. Tek su tada na jednom sastanku u Sutorini „ustaničke vođe“, upitnog legitimiteta, predstavile popis od šest zahtjeva. Nijedan od njih, međutim, čak ni tada nije odražavao nacionalnu retoriku. Autor, sa druge strane, primjećuje značaj „gospodara rata“, tj. ustaničkih vođa. Pozivajući se na konzularne izvještaje on ističe da je u Hercegovini tek pet do šest hiljada ljudi učestvovalo u ustanku, a da je značajan dio njih došao izvana. Najistaknutiji među njima stekli su moć i položaj, te im je takva situacija odgovarala, a jednako primjećuje da je ona odgovarala i crnogorskim vlastima, jer su tokom krize dobijale poseban novac – prvenstveno iz Rusije.

Autor se stalno drži i pitanja izbjeglica, ukazujući da je to pitanje dugo vremena u historiografiji bilo marginalno, sve do doktorske disertacije Jareda Manaseka iz 2013. godine. Pozivajući se na brojne konzularne i druge izvještaje, kao i na spomenutu disertaciju naravno, on uporno pokazuje koliko ozbiljnu izbjegličku krizu je ustanak izazvao, a sa kojom se uglavnom manipuliralo. Manipulacija sve većom izbjegličkom krizom politički je motivisana. Povratak izbjeglica bi označio kraj ustanka, a spomenutim gospodarima rata i njihovim sponzorima to nije bilo u interesu. Autor stoga lijepo ilustruje da je tek saradnja osmanskih i uticajnih austrougarskih vlasti bila osnova za rješavanje izbjegličke krize. Donoseći dosta detalja iz dokumenata Austrijskog državnog arhiva o pojedinostima razgovora austrijskog guvernera u Dalmaciji sa crnogorskim knezom Nikolom, autor pokazuje kako je u jednom trenutku Austro-Ugarska vršila snažan pritisak na Crnu Goru da ne opstruira povratak izbjeglica. Iako nema sumnje u tačnost tih navoda, istina je također da je to bilo kratkog vijeka.

U vezi sa pitanjem izbjeglica autor jasno primjećuje promjenjivost austrougarske politike prema ukupnoj situaciji. Prije svega se ističu strani dobrovoljci koji su se okupljali u susjednoj Dalmaciji, tj. na austrougarskoj teritoriji. Toliki broj ovih autor razumijeva kao prešutnu podršku austrougarskih organa vlasti njihovom učešću u ustanku, pa samim time u izvjesnoj mjeri i ustanku kao takvom. Zatim dolazi do saradnje sa osmanskim vlastima na povratku izbjeglica pred prvu zimu u vremenu ustanka, što sam već spomenuo. Suzbijajući prisustvo dobrovoljaca na svojoj teritoriji, dijelom i zbog toga što ih je bilo sve teže kontrolisati, Austro-Ugarska je indirektno ojačala ulogu Srbije, budući da se oni počinju okupljati u Beogradu. Bez sumnje najbolji pokazatelj promjenjivosti austrougarske politike možemo vidjeti na primjeru Crnih potoka i Nikšića. Naime, autor najprije objašnjava slom ustanka u Bosni nakon akcije osmanskih snaga protiv ustaničkog uporišta u Crnim potocima. On pokazuje kako osmanski pokušaj zauzimanja Crnih potoka u maju 1877. godine nije uspio jer su ustanici pobjegli preko austrougarske granice. Nedugo zatim, između osmanskih i austrougarskih vlasti došlo je do dogovora, po kojem je osmanskim snagama dozvoljeno da tajno uđu na austrougarsku teritoriju, kako bi mogle zatvoriti ranije korištene puteve evakuacije kad sljedeći napad otpočne. To je omogućilo zauzimanje ustaničkog uporišta u Crnim potocima početkom augusta 1877. godine i nanošenje udara ustanicima poslije kojeg je ustanak u Bosni ostao marginalan do kraja krize. I dok je u slučaju Bosne Austro-Ugarska pružila odlučujuću podršku Osmanskom carstvu da uguši ustanak, suprotno je bilo na jugu. Austrougarska politika je direktno doprinijela najvećem crnogorskom uspjehu u ratu, zauzimanju Nikšića. Autor to kratko i veoma jasno pokazuje uspostavljajući logički slijed događaja: nakon isteka

primirja između Crne Gore i Osmanskog carstva obnovljena su neprijateljstva, a Velike sile sa izuzetkom Rusije proglasile su neutralnost, koja je podrazumijevala i zabranu isporuke oružja zaraćenim stranama; vrh austrougarske politike u tajnosti je prekršio neutralnost i isporučio tešku artiljeriju Crnoj Gori, tražeći od svojih lokalnih vlasti u Kotoru da zatvore oči na isporuku oružja; Crna Gora je odmah poslala isporučenu artiljeriju na opsjednuti Nikšić; grad se ubrzo predao uz uslov da se osmanskoj vojsci i svom muslimanskom civilnom stanovništvu grada osigura prolaz do Mostara. Autor dalje objašnjava potpuno drugačiji odnos Austro-Ugarske kada su crnogorske snage stigle u Bileću i zaprijetile čak i Mostaru: ministar vanjskih poslova Julius G. Andrassy upozorio je kneza Nikolu da bi svaka daljnja ofanziva ugrozila austrougarske interese, što Monarhija nikada ne bi dozvolila. Ovim primjerima, Grandits slikovito opisuje promjene austrougarske politike prema ovoj krizi, zaključujući da je ona imala povremeno različite, pa čak i suprotne ciljeve u Bosni i Hercegovini. Također, to pokazuje i da je ona već tada vodila računa o mogućim ishodima krize, kakva bi bila njena pozicija u tom slučaju, te šta bi mogla dobiti.

Još jedno pitanje u kojem Grandits iznosi drugačije razumijevanje u odnosu na etablirani historiografski narativ jeste pitanje početka rusko-osmanskog rata 1877. godine. On ukazuje da je u dosadašnjoj historiografiji dominiralo razumijevanje ovog događaja iz ugla visoke diplomatije, pa se došlo do stava da su rat intrigama izazvali lukavi i moćni političari i diplomate Velikih sila. Nausprot tome, Grandits nudi jedno koherentnije razumijevanje kroz pažljivije sagledavanje kompleksne dinamike koja je dovela do rata. Mora se, međutim, imati na umu da visoka diplomatija zaista jeste igrala ključnu ulogu, ali se također dolazi do cjelovitijeg shvatanja ako se sagleda ukupna dinamika. On tako objedinjuje tri pitanja u vezi s početkom ovoga rata: osmansko-crnogorske mirovne pregovore, početak osmanskog parlamentarizma i Londonski protokol. Glavni fokus stavlja na crnogorsko pitanje, objašnjavajući da su zbog nepostizanja mira između Osmanskog carstva i Crne Gore propali svi diplomatski napori za izbjegavanje općeg rata. Uzrok nepostizanja mira on vidi zapravo u ruskom stavu prema tom pitanju, izraženom u jednoj izjavi ruskog ambasadora uoči potpisivanja Protokola. Autor ispravno objašnjava kako je ta izjava istovremeno i uvrijedila osmansku vladu i svezala joj ruke za budući razvoj događaja. Grandits zaključuje da je ovaj ruski (ne)diplomatski potez ostavio veoma širok manevarski prostor vrhu Ruskog carstva da pokrene rat kada god to zaželi. Zaključujući pitanje rusko-osmanskog rata, autor ostavlja dobar opis tog rata jednim ironičnim komentarom: rat koji je započeo pozivanjem na humanitarnu zabrinutost, nakon ruske invazije i totalnog rata, doveo je do potpune humanitarne katastrofe.

Ova knjiga uistinu baca jedno novo svjetlo na prilike u kojima je Bosanski vilajet živio svoje posljednje decenije pod osmanskom vlašću, posebno na godine od 1875. do 1878. Grandits donosi mnogo vrijednih novih saznanja i perspektiva. Naravno, rijetke su knjige bez greške, pa to vrijedi i za ovu. Ostavljajući po strani tehničke greške, kojih nije mali broj, izdvojio bih tri stvari. Prvo, jedna rečenica iz originalnog izdanja je pomalo nejasno prevedena. Na 359. strani bosanskog izdanja stoji: „To dobro ilustrira, naprimjer, povjerljivi izvještaj osmanskog konzularnog agenta Habsburškom Semlina Fitzia efendije ministru vanjskih poslova iz tih dana“. Ovo nije najsretniji prevod rečenice: „This is well illustrated, for example, by this confidential report from the Ottoman consular agent Fitzia Effendi of Habsburg Semlin to his foreign minister from those days“ (str. 276. originalnog izdanja). Nisam siguran da bi obični čitalac razumio da autor govori o izvještaju Fitzia efendije, osmanskog konzularnog agenta u habsburškom Zemunu, tj. Zemunu koji je tada bio pod austrougarskom vlašću. Osim toga, druga rečenica može stvoriti još veću zabunu. Iako je tehnički ispravno prevedena, ona nije tačna, odnosno ne odražava ono o čemu se zapravo radilo. U vezi sa odredbama Londonskog protokola iz 1877. godine u knjizi stoji ovako: „Britanska saglasnost sa Protokolom (što stoji u izjavi u aneksu) bila bi nevažeća samo ako bi se te demobilizacije efektivno izvršile“ (str. 306-307). Ovako postavljena rečenica nema smisla, odnosno može značiti suprotno od onoga što bi trebala. Britanska diplomatija je igrala značajnu ulogu u oblikovanju Londonskog protokola sa pratećim dokumentima, pa stoga nema smisla da njena saglasnost bude nevažeća samo ako se ispuni nešto što čini jednu od odredbi Protokola. Naprotiv, ono što je autor, vjerovatno, želio reći – a ne znam zašto to nije preciznije učinio, jer čak i u originalnom izdanju rečenica nije dovoljno jasno formulisana – jeste da je britanska saglasnost sa Protokolom ustvari važila samo ako se efektivno izvrši planirano razoružanje.

Još jedna zamjerka koju bih imao odnosi se na nominaciju jezika. Jezik domaćeg stanovništva Bosanskog vilajeta autor naziva slavenskim, iako ga domaće stanovništvo gotovo nikada tako nije nazivalo. Također, za zvanični vilajetski list *Bosna* kaže da je izlazio na osmanskome i slavenskom jeziku, iako se na više mjesta u samom listu, kao i u osmanskoj upravi u vilajetu taj jezik naziva bosanskim. Edina Solak je u svojoj studiji objavljenoj 2014. godine u izdanju Instituta za jezik detaljno analizirala nominaciju jezika u Bosni i Hercegovini, između ostalog, i za period tanzimata, stoga ne razumijem stidljivost u upotrebi naziva bosanski jezik za ovaj period, niti upotrebu tog zamjenskog „sveobuhvatnijeg“ naziva koji osim stranih aktera gotovo niko nije koristio. Drugim riječima, ovaj egzonim djeluje suvišnim kad je endonim dovoljno dobro poznat.

Naravno, ovo su takoreći sitnice, ali sam imao potrebu da ukažem na njih. One ničim ne mijenjaju ukupni dojam koji ostavlja ova izuzetna studija. Knjiga Hannesa Granditsa bez ikakve sumnje ući će u red najautoritativnijih studija o kraju osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, a sasvim je moguće da će biti općeprihvaćena kao prvi izbor mnogih istraživača, predavača, ispitivača, studenata i entuzijasta za historijom. U nauci, svi oni koji se budu bavili temom kraja osmanske vladavine u Bosni, morat će uzeti u obzir ovu knjigu. Ona ozbiljno dovodi u pitanje održivost dosadašnjih historiografskih narativa, te postavlja izazov onim historičarima koji još uvijek drže do primarnosti nacionalnih, odnosno socijalnih motiva ustanka 1875. godine, kao i tvrdnje o neizbježnosti austrougarske okupacije. Na studijskim programima historije na univerzitetima ova knjiga jednostavno mora postati dio osnovne literature za predmete koji obuhvataju historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću.

Adresa autora
Author's address

Amir Krpić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
krpic.amir@gmail.com